

ції, то важливим подіям середини IX ст. не приділялась належна увага, досягнення Аскольда й Діра поступово забулися, християнство втратило свій вплив аж до 988 р., а вся увага літописців та істориків зосередилась виключно на домі Рюриковичів. У зв'язку з цим перед сучасним українознавством постає важливе завдання – відновити історичну правду, підкреслюючи велике значення епохи Аскольда й Діра для української історії: 1) адже саме з цих часів починає утверджуватися давньоукраїнська держава «Руська земля», яка пізніше стала територіальним ядром великої ранньосередньовічної імперії; 2) саме з цього часу на українських землях починає утверджуватися спільний етнонім – «русь»^{**}, який для представників інших етносів був лише політонімом; 3) події саме цієї доби є важливим підтвердженням того, що назви «Біла Русь» і «Велика Русь» постанали на основі протиставлення «внутрішній» (тобто українській) Русі²⁴, адже саме тут був центр творення української культури, спадкоємцем і продовжувачем якої є сучасний український народ.

¹Див.: Ежегодник музея истории религии и атеизма. – М., 1958. – Т. 2. – С. 107–136; Vasiljev A. A. The Russian attack on Constantinople in 860 (Medieval Academy of America Publications 46). – Cambridge, Mass., 1946. ²Див.: Нагаєвський І. Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток //

Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 337. ³Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 52. ⁴Див.: Mango C. (ed.) The Homilies of Photius (DO Studies 3). – Cambridge (Mass.), 1958; Photii de Russorum incursione homiliae duae // Fragmenta historicorum graecorum. – Parisiis, 1883. – Vol. V. – P. 168. ⁵Див.: Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 31. ⁶Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 33. ⁷Див.: Видатні постаті в історії України IX–XIX ст. – К., 2002. – С. 12. ⁸Див.: Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 51. ⁹Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. – К., 2004. – С. 291. ¹⁰Migne J. P. Patrologiae cursus completus: series graeca (PG). – Paris, 1857. – P. 109, col. 212. ¹¹Див.: Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С. 24. ¹²Див.: Власто А. П. Цит. праця. – С. 291–292. ¹³Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 1998. – С. 134. ¹⁴Див.: Нагаєвський І. Цит. праця. – С. 340. ¹⁵Див.: Власто А. П. Цит. праця. – С. 443. ¹⁶Київ. Енциклопедический справочник. – К., 1985. – С. 269. ¹⁷Див.: Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. – К., 1996. – С. 41. ¹⁸Див.: Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 30. ¹⁹Див.: Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 30–31. ²⁰Див.: Повесть минулих літ. Літописні оповідання. – К., 2002. – С. 187. ²¹Див.: Київ. Енциклопедический справочник. – К., 1985. – С. 269, 446. ²²Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 34–35. ²³Див.: Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 38. ²⁴Див.: Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. – К., 2002. – С. 81.

Катерина Кобченко

ПЕРША ФОРМА ЖІНОЧОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ (до 165-річчя заснування Інституту повивального мистецтва при Університеті Св. Володимира)

Історія підготовки медичного персоналу середньої ланки, яку ми сьогодні могли б означити як «середня спеціальна» освіта, тобто підготовка фельдшерів, акушерок, медичних сестер досі не знаходила широкого висвітлення в українській історіографії, яку цікавили «більш вагомими» питання історії медичної освіти, такі як підготовка дипломованих лікарів. Крім того, питаннями історії ме-

дицини не так часто цікавляться історики, вважаючи цю сферу справою медиків, істориків медицини. Це можна зрозуміти, якщо брати до уваги науково-медичну складову: в історії спеціальної медичної освіти важко знайти яскраві приклади прогресу медичної науки, відшукати постаті викладачів-новаторів, а надто визначних вихованців. Адже значні відкриття здійснювалися зазвичай на

* Відомо, що в тексті «Повісті минулих літ» вже під 898 роком згадуються «поляне, яже ныне зовемая Русь»²², а в 944 р. племінна назва «поляни» згадується останній раз. Отже, з 860 р. до 944 р. відбувалось утвердження етноніму «Русь» на українських теренах; а літописно зафіксована заміна полянами своєї племінної назви на етнонім «русь» є важливим етнімічним підтвердженням переходу русинів-українців від етногенезу до етнічної історії.

** Велими показовими у цьому плані є згадування Ю. Шевельовим цієї «внутрішньої», або «первісної Русі» у своїх мовознавчих працях²³.

рівні вищої освіти та науки. Проте в історії медицини та медичної освіти, крім суто спеціальних медичних знань, існує дуже суттєва соціальна складова. Адже взаємозв'язок медицини та суспільства в усі часи належав до визначальних факторів, які визначали рівень та якість життя останнього.

Тому попри те, що майже водночас з відкриттям в Університеті Св. Володимира медичного факультету при ньому було створено також Інститут повивального мистецтва, діяльність останнього залишається майже невисвітленою в літературі. Фактично єдиною спеціальною розвідкою з історії Інституту повивального мистецтва в 1845–1883 роках є записка проф. Університету Св. Володимира Г. Рейна¹. У той же час історія освіти жінок-акушерок є цікавою з багатьох точок зору, серед яких особливе місце посідають соціальна та гендерна складові, надто якщо наголосити на тому, що це фактично стало першою формою спеціальної жіночої освіти та професійної підготовки. Підготовка акушерок, внаслідок професіоналізації та медикалізації допомоги при пологах, прийшла на зміну традиційній практиці народних повитух.

У зв'язку з тим, що розглядуване питання є майже недослідженим, головним джерелом нашої розвідки є архівні документи, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг.

Ідея підготовки акушерок виникає одночасно з організацією медичного факультету при Університеті Св. Володимира в 1841 р. З ініціативою відкриття Інституту повивального мистецтва вже в листопаді 1842 року виступив попечитель Київського навчального округу кн. С. Давидов. Згідно з його задумом такий інститут мав замінити курси повивального мистецтва для жінок, що діяли при Віленській Медико-хірургічній академії, спадкоємцем якої став медичний факультет університету Св. Володимира. Розробку питання про відкриття інституту доручили професорам-медикам Е. Міраму, М. Козлову та І. Фонбергу, останній з яких очолив створення таким чином рішенням Ради університету комісію². Ця комісія підтримала «істинно патріотичну ідею» відкриття інституту та визначила мету його створення: «щоб у ньому отримували освіту учениці, відвідувачки занять (рос. вольноприходящие)*, що живуть за власний кошт з тією єдиною метою, щоб цим збільшити кількість досвідчених вільнопрак-

туючих бабок, яких вітчизна наша відчуває повсюдно крайню нестачу»³.

Проте практичну реалізацію цього задуму було відкладено до організації при факультеті акушерської клініки, адже заняття учениць мали бути тісно пов'язані з практикою. Коли ж в 1844 р. викладачем акушерства та завідувачем Акушерської клініки Університету Св. Володимира було призначено ад'юнкта, а згодом професора Олександра Матвеева, він цілком підтримав розроблений комісією проект, а Рада професорів університету поновила клопотання про створення інституту. В результаті, 21 грудня 1844 р. міністр народної освіти дав дозвіл на відкриття Інституту повивального мистецтва, на підставі чого попечитель КНО в січні 1845 р. запропонував Раді університету приступити до організації цього закладу⁴.

Це дало змогу відкрити інститут влітку 1845 р., і 20 серпня було розпочато читання лекцій першим ученицям⁵. Відкриття Інституту повивального мистецтва було винятковим явищем, адже, як відзначав проф. Матвеев у 1860 р., «при жодному університеті, крім нашого, немає повивального інституту»⁶. Він же став єдиним та незмінним викладачем Інституту повивального мистецтва протягом усього 39-річного періоду його існування. Проф. О. Матвеев також уклав для майбутніх акушерок навчальний посібник, який витримав три видання⁷.

Підготовка акушерок не вимагала від Університету значних витрат: власне, йшлося про оплату праці викладача та перший час – нагородження кращих випускниць наборами акушерських інструментів. Хоча навчання для майбутніх акушерок було безкоштовним, останні по черзі виконували всю допоміжну роботу в клініці, тоді як в іншому випадку для цього слід було наймати та оплачувати спеціальний персонал.

Як уже зазначалося, згідно початкового задуму, інститут мав готувати акушерок, що займалися б самостійною практикою, адже на час створення інституту в усій державі існувало лише 16 казенних місць акушерок, для яких цілком вистачало випускниць відповідних повивальних інститутів у Санкт-Петербурзі та Москві⁸.

Навчальний курс був розрахований на два роки та складався з семестрового теоретичного курсу, який учениці слухали окремо від студентів та 1,5-річних практичних за-

* На відміну від пансіонерок, які могли б проживати при навчальному закладі.

нять у клініці під керівництвом Старшої акушерки, наглядом директора та ординаторів клініки. При цьому, згідно «Положення» про Інститут повивального мистецтва, учениці мали по черзі безвідлучно знаходитись в клініці, виконуючи всю службу, «яка відноситься до їхнього предмету, як біля породиль, так і коло новонароджених, без жодної відмови»⁹. При цьому можливості клініки були обмеженими, що дедалі більше давалося взнаки. При заснуванні клініки в ній було всього 8 ліжок; в 1867 р. їхня кількість збільшилася до 25 і залишалася такою до закриття інституту¹⁰, проте зі збільшенням кількості учениць цього теж було вкрай мало. Для більшої ефективності занять слухачок при Акушерській клініці для хворих, що приходили, діяли також амбулаторія та поліклініка (з 1873 р.), в діяльності яких учениці також брали «немалу участь»¹¹.

Найбільш успішні учениці, які до того ж відзначалися зразковою поведінкою нагороджувалися набором акушерських інструментів у шкіряному футлярі, вартість яких становила 13 рублів кожен. Проте зі збільшенням кількості учениць така практика ставала фінансово обтяжливою для університету, тож її вже в середині 1850-х рр. було замінено введенням свідоцтв двох типів – на звання «Повивальної бабки» та «Повивальної бабки з відзнакою (*cum eximia laude*)».

Від бажаючих вступити до інституту вимагалися свідоцтва про поведінку, про перенесену чи привиту віспу, так само як і дозвіл про вступ до інституту від батьків, а для заміжніх – від чоловіка. Згідно початкового задуму, передбачалося приймати на навчання лише заміжніх жінок та вдів, проте вже при відкритті інституту від цієї вимоги відмовилися. Таке рішення виявилось цілком слушним, адже незаміжні жінки якраз і склали основний контингент тих, хто навчався. Так, серед 205 учениць, які в 1874 р. рахувалися на двох курсах інституту, дівичі склали 130 осіб, тобто понад половину від загальної кількості, тоді як заміжні та вдови становили відповідно 47 та 28 осіб, а сукупно дві останні категорії – трохи більше, ніж третину всіх учениць¹². Прикметно: попри те, що саме молоді та неодружені жінки отримували фах акушерок, щодо них офіційно зберігалось звання «повивальної бабки», успадковане від народної традиції акушерства, яким займатися тільки старші жінки. Водночас визначення «акушерка» також почало пара-

лельно та все частіше вживатися як синонім, у тому числі в документах.

Було запроваджено віковий ценз для вступу в інститут, він становив 18 років: проте якщо випускниця на момент закінчення інституту не мала повних 20 років, то мусила чекати досягнення цього віку для отримання свідоцтва. Проте таких осіб було небагато: так, в тому ж 1874 р. кількість учениць вікової категорії 18–21 рік становила 31 особу, тобто 15 % від загальної кількості. Основну ж масу тих, хто навчався, склали жінки у віці 21–31 рік – 116 осіб, тобто майже 57 %. Помітною була й кількість жінок у віковій категорії 31–43 роки, а саме 58 осіб або 28 % від усіх учениць¹³. Якщо ж співставити ці дані з попередньою статистикою щодо сімейного стану майбутніх повитух, то стає зрозумілим, що чимало самотніх жінок шукали джерел самостійного заробітку – частина тому, що не могла розраховувати на утримання від батьків, вдови – через втрату годувальника. Проте й для частини заміжніх жінок заробітку чоловіка явно не вистачало для утримання родини, що спонукало їх до пошуку самостійних форм праці.

Той факт, що навчатися йшло чимало старших жінок, мав, згідно офіційного відгуку Медичного департаменту МВС, і позитивний бік, адже зумовлював кращу вмотивованість учениць у їхніх заняттях і, як наслідок, більшу старанність та успішність¹⁴.

Освіта акушерок була для цього найбільш придатною через низький освітній ценз, необхідний для вступу, адже від бажаючих навчитись повивальному мистецтву жінок фактично вимагалася елементарна грамотність: вони повинні були «принаймні читати, писати та ясно розуміти по-російськи», відтворювати зміст прочитаного, а також володіти чотирма арифметичними діями. Важливим зауваженням було також те, щоб майбутні учениці «мали розум наскільки можливо освічений (рос. просвещенный), марновірством та забобонами не заражений, пам'ять хорошу, уяву живу, й будову тіла відповідну їх майбутньому званню»¹⁵. Вимога незатьмареного марновірством розуму є особливо прикметною, адже Інститут мав готувати «вчених акушерок» згідно уявлень сучасної їм медичної науки, на протигагу малоосвіченим сільським повитухам. Такий само «новаторській підхід» перемиг і у випадку призначення на посаду старшої повивальної бабки при акушерській клініці. Нею стала Прасков'я Манухіна (в заміжжі Розорович), з купецько-

го стану, яка шойно в 1844 р. закінчила навчання та отримала акушерський диплом. Їй було віддано перевагу перед старшими та більш досвідченими в багаторічній практиці претендентками саме тому, що вона «витримала іспит згідно з новітнім розвитком повивального мистецтва»¹⁶.

Такі вимоги вступу зумовлювали й контингент учениць: так, з 205 осіб, які навчалися в 1874 р. в інституті, такими, що не мали жодних документів про освіту були 199 осіб, лише 3 мали атестати різних училищ та ще 3 – учительські свідоцтва. Виходячи з цього можемо припустити, що жінки, які мали змогу отримати середню освіту віддавали перевагу інтелектуальній праці, передовсім, звичайно, вчителюванню – іншій найбільш можливій, а відтак і розповсюдженій жіночій професії того часу. Ті ж, хто прагнув вищої медичної освіти, не маючи змоги реалізувати це бажання на батьківщині, відправлялися для її вивчення за кордон. З іншого боку, причиною, яка спонукала жінок до опанування професії повитухи, було далеко не завжди покликання до цього заняття, а необхідність здобути фах, який міг забезпечити власний кусень хліба, за того невеликого вибору, який тогочасне суспільство могло запропонувати жінкам.

Можливість отримання акушерської освіти ставала для багатьох єдиною надією на майбутнє. Про це свідчили і самі претендентки на здобуття акушерського фаху. Так, неприйняті в число учениць в 1877 р. через помилки в диктанті деякі учениці просили керівництво університету зглянутися над ними та переглянути їхні оцінки. Так, Василиса Енгстрем, дружина титулярного радника, яка, за власним зізнанням, не мала засобів існування, визнавала, що «вступ в акушерки складає для мене єдину надію на можливість існувати в майбутньому і я за останні кошти приїхала для цього в Київ з Житомира»¹⁷. Її землячка дворянка Іпполіта Судзиловська тоді ж свідчила про себе, що «шире моє бажання було саме в тому, щоб вивчивши акушерство, бути єдиною підпорою своїй дряхлій матері, й собі мати насушний шматок хліба»¹⁸.

Одразу по відкритті інституту було введено посаду Повивальної бабки при Акушерській клініці університету. Крім виконання «спільних усім повивальним бабкам обов'язків», вона повинна була «спостерігати за поведінкою породіль та прислуги, а також за чистотою та охайністю в родильному закладі»¹⁹. Крім того, до її обов'язків входило

курування занять слухачок, хоча самостійно розпоряджатись під час пологів вона не могла й лише асистувала лікарю. За виконання цих обов'язків штатна повивальна бабка при клініці отримувала платню в 300 руб. Сріблом на рік, а також казенну квартиру з опаленням та освітленням²⁰. У зв'язку зі зростанням кількості учениць, які виконували всі необхідні завдання в клініці, потреба у старшій повивальної бабці відпадала. Ідею ліквідації цієї посади одностайно підтримали ректор, завідувач клініки та медичний факультет²¹. Проте ідею скасування посади не схвалило вище навчальне керівництво. Після відставки Прасковії Розорович в 1875 р. факультет клопотався про обирання нової старшої повивальної бабки, термін служби якої складав би три роки з правом переобирання. Такий захід передбачав, передовсім, що старша акушерка сумлінніше виконуватиме свої обов'язки. На цю посаду, за поданням проф. О. Матвева, медичний факультет, а за ним і Рада університету обрали Агрипину Воловенкову, випускницю інституту 1873 р., яка отримала диплом з відзнакою. На момент обрання старшої акушерці Воловенковій, яка походила «з солдатських дітей» було 29 років. Жалування, яке їй призначалося, становило 320 руб. та 80 руб. «столових» на рік²².

Проте випускниці Інституту могли працювати не лише повитухами. Так, Надія Левицька «закінчила курс повивального інституту зі званням повивальної бабки в 1871 році в тому ж році витримала фельдшерський іспит та одразу по тому була призначена фельдшеркою при Терапевтичній клініці»²³. Поступово кількість підготовлених акушерок збільшувалася, і вони впевненіше займали відповідну професійну нішу. Так, в 1870 р. в урядовому проекті поліпшення освіти акушерок визнавалося, що «вже давно законодавство в нас вказало повивальним бабкам обов'язок замінити, за відсутністю, лікаря, як у приватній, так і судовій практиці, й тим закріпило за жінками право на спеціальну освіту і практичне застосування набутих ними знань»²⁴.

Відносна доступність освіти зумовлювала досить строкатий соціальний склад майбутніх акушерок, який включав практично всі суспільні верстви від селянок, дочок чи дружин священиків, чиновників та різночинської інтелігенції, до дворянок, кількість яких особливо зросла в пореформені десятиліття. Так, у 1874 р. з 205 учениць повивального

У наступному десятилітті участь університету Св. Володимира у справі підготовки акушерок полягала в тому, що депутат від університету, а ним був переважно проф. Г. Рейн, був присутнім на випускних іспитах учениць Повивальної школи, заснованої 1894 р. Одеським товариством піклування про немовлят та породіль*. Це давало підстави видавати названим ученицям свідоцтва від Університету Св. Володимира, подібні до тих, які раніше отримували випускниці Повивального інституту при університеті³⁶. Кількість таких учениць становила в 1894 р. 47, в 1896 р. – 12, в 1898 – 22 особи³⁷.

«Таким чином, інститут проіснував 39 років, дав освіту 1280 повивальним бабкам і був закритий у самий розпал своєї діяльності, вочевидь, не через відсутність необхідності у ньому в краї, суто з несприятливих зовнішніх причин».

Повторне відкриття Повивальної школи при Акушерсько-гінекологічній клініці університету Св. Володимира відбулося на початку ХХ ст., за клопотанням завідувача клініки проф. О. Муратова³⁸. Ця школа діяла на нових засадах при значно меншій кількості учениць.

¹Рейн Г. Е. Акушерские курсы для повивальных бабок // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Импе-

раторского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Изд. под ред. орд. проф. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 192–203. ²Державний архів м. Києва (Далі – ДАК). Ф. 16. – Оп. 281, спр. 193, арк. 19. ³Там само. – Арк. 7–8. ⁴Там само. – Оп. 381, спр. 41, арк. 1. ⁵Там само. – Оп. 395а, спр. 155, арк. 2. ⁶Там само. – Арк. 5. ⁷Г. Е. Рейн. Указ. соч. – С. 198. ⁸ДАК. Ф. 16. – Оп. 281, спр. 193, арк. 2зв.-3. ⁹Там само. – Оп. 395а, спр. 155, арк. 2зв. ¹⁰Г. Е. Рейн. Акушерская клиника // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Изд. под ред. орд. проф. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 176. ¹¹ДАК. – Ф. 16. – Оп. 319, спр. 227, арк. 10зв, 13зв. ¹²Там само. – Оп. 313, спр. 160, арк. 15зв. ¹³Там само. ¹⁴Там само. – Оп. 316, спр. 187, арк. 6зв-7. ¹⁵Там само. – Оп. 281, спр. 193, арк. 8зв. ¹⁶Там само. – Оп. 283, спр. 131, арк. 13–13зв. ¹⁷Там само. – Оп. 316, спр. 106, арк. 51. ¹⁸Там само. – Арк. 52. ¹⁹Там само. – Оп. 395а, спр. 155, арк. 2. ²⁰Там само. ²¹Там само. – Арк. 3, 5, 18. ²²Там само. – Оп. 314, спр. 72; Арк 1, 9, 12, 14–14зв. ²³Там само. – Арк. 7. ²⁴Там само. – Оп. 309, спр. 238, арк. 2. ²⁵Там само. – Оп. 313, спр. 160, арк. 15. ²⁶Рейн Г. Е. Акушерские курсы для повивальных бабок. – С. 197. ²⁷Там само. ²⁸ДАК. Ф. 16. – Оп. 316, спр. 106, арк. 41–44. ²⁹Там само. – Оп. 314, спр. 30, арк. 83. ³⁰Там само. – Оп. 319, спр. 227, арк. 13зв. ³¹Там само. – Арк. 13–14, 16–17зв. ³²Там само. – Оп. 465, спр. 5035, арк. 1–2. ³³Там само. – Арк. 7зв. ³⁴Там само. – Арк. 10зв. ³⁵Там само. – Арк. 4. ³⁶Там само. – Оп. 334, спр. 150, арк. 7–8зв. ³⁷Там само. – Арк. 11–11зв, 16. ³⁸Там само. – Оп. 465, спр. 5685, арк. 1.

Станіслав Бушак

ЗУСТРІЧ, ЯКА ДАЛА УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДУ КНИГУ «ЗАПОРОЖЬЕ В ОСТАТКАХ СТАРИНЫ И ПРЕДАНИЯХ НАРОДА»

(до 125-річчя знайомства Дмитра Яворницького та Василя Тарновського на квартирі Миколи Костомарова в Петербурзі та 155-річчя від дня народження Дмитра Івановича)

Якби академік Яворницький написав лише одну вказану в назві книгу, то і тоді б його ім'я назавжди залишилося вписаним золотими літерами в історії нашого народу. Дивовижною є і сама ця книга, й історія її створення та оприлюднення. Чимало різних людей долучилися до її появи, особлива роль належить видатному українському меценату та колекціонеру Василю Васильовичу Тарновському.

Коли вона вийшла друком (а це було 1888 року в Санкт-Петербурзі), її авторів на той час виповнилося 33 роки. Дмитро Іванович народився 7 листопада 1855 р. в с. Соснівка поблизу Харкова в бідній родині сільського псаломщика. Після здобуття початкової освіти в рідному селі, здібний хлопець закінчує Харківське повітове училище, а в 1874 р. вступає до місцевої духовної семі-

* Рос.: Одесское общество для призрения младенцев и родильниц.